

A NATO szerepe Európa biztonságának fenntartásában

Neiner András

Európa változó földrajza

Európa, mint a Föld egy meghatározott területén elhelyezkedő földrajzi, gazdasági, kulturális, politikai régió, sajátos geopolitikai arculattal és elképzeléssel rendelkezik. Igaz, földrajzi értelemben Európát nem lehet egységesen meghatározni, ami az Európán kívüli világnak furcsának tűnik, saját maga számára pedig identitási zavarokat jelent. A II. világháborút követően Nyugat-Európa jelentette Európát, a térség többi részét egységesen Keletnek, vagy Kelet-Európának nevezték, s csak a rendszerváltozással egy időben terjedt el a Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa elnevezés. A 25 tagúra bővült Európa határai nem véglegesek, hiszen még nem tudni meddig fogad be új tagállamokat Kelet, Dél, Dél-Kelet felé.¹

De a csatlakozás nem csak földrajzi, legalább ilyen mértékben politikai érettségi kritériumok alapján történik.² Míg kezdetben az európai államok ódzkodtak a Közösséghez való csatlakozástól, mára a helyzet alapvetően megváltozott: az Unióhoz való csatlakozás kívánatos cél lett, mely nem csak az Unióval közvetlenül határos államokat csábítja.³ Tehát bármilyen végső határ kijelölése szükségtelen, és káros is lenne, hiszen Európának az ilyen folyamat, mint ellenőrzött konvergencia-folyamatnak a végét jelentené, ráadásul cselekvési szabadságát is korlátozná. Ennek a „politikai célszerűségnek” az a célja, hogy megerősítse az integráció hozadékait, és ezzel párhuzamosan földrajzilag is kiterjessze a folyamatot az ezt óhajtó és képes országokra. Michel Foucher szerint itt a klasszikus *translatio*, az áttevődés új formájáról van szó, vagyis a lassú nemzeté formálódás folyamatát látjuk a régebbi, nyugat-európai nemzetállamok felől a nemzeté válás és identitáskeresés különböző fázisaiban lévő balkáni és kelet-európai országok felé.⁴ Foucher szerint ez egyfajta legújabb kori reneszánsznak tekinthető folyamat. Lengyelország keleti politikáját külön kiemeli, mint azon

¹ Rövid távon Románia Bulgária, Horvátország, középtávon az ún. Nyugat-Balkán, hosszú távon esetleg Törökország csatlakozásával lehet számolni. Ennél keletebbre jó ideig bizonyosan nem tekint az EU.

² Lásd Szlovákia, Románia, Törökország.

³ Jellemző, hogy legutóbb a bársonyos forradalmon átesett Grúzia jelentette be ez irányú szándékát.

⁴ Michel Foucher, 1999.

kevesek egyikét, akik érdemben hozzájárulhatnak az Unió Kelet-Európával, tehát a nem tagországok első körével szembeni geopolitikai álláspontjának kialakításához⁵.

Láthatjuk tehát, hogy ez a maga nemében egyedülálló, a történelem során példa nélküli folyamat – ti. az európai integráció – olyan térségformáló erőként hat, amely eredményessége okán egyre több állam számára elérendő célként jelenik meg. Az Európai Unió, mint a nemzetközi színtér *sui generis* szereplője azonban csak gazdasági értelemben nagyhatalom, vitathatatlan világtényező. Politikai és még inkább katonai értelemben azonban gyöngye, megosztott, inpotens. A Közösségek megalakulásakor még nem volt szó arról, hogy az integráció külpolitikai célú is lenne⁶, a gazdasági együttműködés sikerén felbuzdulva azonban hamar felismeréssé vált, hogy a világgazdasági óriássá nőtt EK nem maradhat politikai törpe. Annak, hogy a felismerés a cselekvés szintjén miért halad olyan lassan számos oka van:

- Az átélt történelmi tapasztalatok.
- Az önálló külpolitika a szuverenitás legfontosabb ismérve és fokmérője a nemzetállamok számára.
- Több tagállam sokáig – egyesek a mai napig – az EK-t nem tartotta illetékesnek ebben a kérdésben és más fórumok szerepét hangsúlyozta (pl. NATO).

Ennek ellenére elindult egy közös európai biztonságpolitikai keretekben történő együttgondolkodás és közeledés.

Közös kül- és biztonságpolitika

Az eszme, miszerint egy erős Európának egységesen kell fellépnie a világ színpadán, arra ösztönözte a tagországokat, hogy együttesen dolgozzák ki a külpolitika koherens megközelítését. Ennek előrehaladta az évek során lassú, de folyamatos volt.

Az első lépés egy ambíciózus de sikertelen próbálkozás volt az 1950-es évek elején az Európai Védelmi Közösség (EVK) létrehozására az Európai Unió hat alapító tagjának részvételével. A Pleven tervként ismertté vált tervezet éppen az „ötletgazda” Franciaországban bukott el 1954-ben. A helyzetet végül a második világháború utáni Nyugat-Európa egyik legfontosabb szerződésrendszerének aláírásával mentették meg: létrehozták (

⁵ Hogy a lengyel külpolitika mennyire tudatában van ennek, azt jól mutatja a tavalyi ukrán elnökválasztásban való erőteljes – és markánsan oroszellenes – részvétel, továbbá a „belorusz játszma”.

⁶ Vannak persze akik többet is belegendolnak az alapszerződésekbe (pl. Fraser Cameron), ezek az elképzelések azonban nagyon áttételesek.

immár az angolok részvételével) a Nyugat-európai Uniót (NYEU). Ezután következett az 1970-ben elindított, úgynevezett „Európai Politikai Együtműködés”⁷ (EPC) eljárás, amely a tagállamok napi külpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontjait szándékozta összehangolni. Az EU országai közös nyilatkozatokat alkottak, amikor csak tudtak. De a különösen kényes kérdésekben a szükséges egyhangú határozat létrehozása nem volt mindig lehetséges.

Az Unió az elmúlt tizenöt évben fokozta erőfeszítéseit, hogy a gazdasági státuszának jobban megfelelő szerepet töltsön be a nemzetközi politika és biztonság terén. A berlini fal 1989-es leomlását követően kirobbanó konfliktusok meggyőzték az EU vezetőit az eredményes közös fellépés szükségességéről. Az EPC Maastrichtban átalakult Közös Kül-és Biztonságpolitikává (CFSP), amely hatékonyabb döntéshozatali és eljárási módszereket vezetett be⁸. A közelmúltban a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelem megerősítette ezt a meggyőződést.

A Balkán lecke

A közös kül- és biztonságpolitika (KKBP) elvét 1992-ben a Maastrichti Szerződésben rögzítették. Mindössze néhány hónappal később, a volt Jugoszláviában háború tört ki. Az Európai Unió sikertelenül próbált a krízisben politikai megoldást közvetíteni. Mivel az EU-nak nem volt saját hadserege, a tagországok csak később, a régióba küldött ENSZ- és NATO-haderő részeként avatkozhattak közbe. E tapasztalat tanulsága nem volt hiábavaló. A balkáni háború és az 1990-es évek afrikai konfliktusai fényében az EU létrehozta az európai biztonsági és védelmi politikát (EBVP) a KKBP átfogó keretei között.

Az EBVP alapján katonai és rendőri erőket küldhetnek válságterületekre, humanitárius akció, békefenntartás, válságkezelés és akár béketeremtés végrehajtására. Katonai akciót az EU gyors reagálású hadereje hajt végre, amely különáll a NATO-tól, de van hozzáférése NATO-forrásokhoz⁹. Az EBVP keretében végrehajtott első küldetésekre a volt Jugoszláviában, az EU korábbi frusztrációinak színterén került sor. 2003 januárjában EU-rendőrségi egység lépett az ENSZ-rendőrökből álló akciócsoporthelyébe Bosznia és Hercegovinában, három hónappal később pedig EU-katonai erők léptek a NATO helyébe az egykori jugoszláv köztársaságban, Macedóniában.

⁷ Az EPC-t, akárcsak az Európai Tanácsot – mintegy két évtizedes de facto működés után – az Európai Egységes Akta hozta létre de jure.

⁸ Pl. közös állásfoglalás, közös akció, kötelező végrehajtás, közös stratégia (Amszterdam).

⁹ Az EuroCorps – melynek létrehozása Mitterand és Helmut Kohl nevéhez köthető – kezdetben csak 5000 főből állt, mára 60.000-re duzzadt és más tagállamok is csatlakoztak.

A NATO szerepe Európában

Ahogy az európai integráció folyamata példa nélküli, úgy katonai értelemben a NATO szervezete legalább annyira egyedülálló és sikeres. A második világháború után a szovjet fenyegetettséggel szemben kialakuló katonai tömb a világtörténelem legerősebb katonai-politikai szövetsége, mely a mai napig újabb tagállamokkal bővül.¹⁰ A NATO mindig is több volt mint pusztán védelmi szövetség: ez a szervezet a transzatlanti civilizáció, a közös érdekek és közös értékek kifejeződése.

A hidegháborúból győztesen kikerülő NATO a nagy ellenfél Varsói Szerződés megszűnése után elbizonytalanodott, elveszítette azt a korábbi ellenségképét, aki ellen egységesen léphetett föl. A bipoláris világrendszer megszűnésével új kihívások elé került a nemzetközi közösség: illegális atom- és fegyvercsempészet, államokhoz nem kötődő terrorizmus, illegális bevándorlás, etnikai,- faji,- vallási zavargások, hogy csak néhányat említsünk. A klasszikus értelemben vett háború, a szemben álló felek szárazföldi,- vízi,- légi csatája helyébe terrorszervezetek, a polgári lakosság közé vegyülő aktivisták, öngyilkos merénylők (nők, gyermekek is!), szeparatista kommandók, tisztos polgári életből aktiválódó alvósejtek léptek.

A megváltozott helyzettel csak egy - céljaiban és eszközrendszerében is - megváltozott szervezet képes megbirkózni. A sokféle kihívás nagy erőket és anyagi forrásokat köt le, ezért nem mindegy ki mire és mennyit költ. Az USA sokat – és egyre többet – az EU keveset. Ez persze leegyszerűsítés, de tény, hogy az Egyesült Államok kevesli az európai hozzájárulásokat a védelmi kiadásokhoz. Az EU növelné a pettersbergi célokat támogató készségek kifejlesztését¹¹, az USA harcoló csapatokat, a légi logisztikai képességek fejlesztését, felderítő alakulatok felállítását sürgetné. További probléma, hogy a célmeghatározás sem egységes igazán: ez nyilvánvalóan a szereplők (USA, EU) világban elfoglalt pozíciójából fakad. Ez világosan megmutatkozott az Irak elleni háború kapcsán. Amerikából nézve az európaiak sokszor fanyalognak az általuk használt eszközök miatt és gyengeségükből - ti. katonai - következő frusztráltságuk ellenállásba fordul. Az EU viszont mindaddig nem lesz erősebb, amíg tagállamai megosztottak, nem képesek egy hangon

¹⁰ A NATO összetételében is tükrözi az európai változásokat. A hidegháború vége óta 13 állam csatlakozott a szövetséghez. A NATO nyitott marad azon európai államok számára, amelyek hajlandóak és képesek vállalni a tagsággal járó felelősséget és kötelezettséget.

¹¹ Az ún. petersbergi feladatok a humanitárius akciók, a békefenntartás és a válságkezelés (benne akár béketeremtés is) területét fogja át, illetve meghatározta a KKBP és a NYEU által felölelendő feladatok körét abban az esetben, ha a NATO nem kíván részt venni a konfliktusban.

beszélni. Az ebből fakadó súrlódások korábban is léteztek, ám az iraki háború valóságosan is megterhelte az USA-EU viszonyt. A meglévő nézetkülönbségek ellenére a NATO- EU viszony stratégiai partnersége továbbra is alapvető jelentőségű és belátható ideig a jövőben is az lesz.

A NATO 1989 óta következetesen építette ki a széleskörű partnerségi hálózatot: a NATO-Oroszország-Tanács, a NATO-Ukrajna-Bizottság és az Euroatlanti Partnerségi Tanács alkotja a politikai párbeszéd és az egyre szorosabbá váló együttműködés keretét. A földközi tengeri térség és a Közel-Kelet országaival kialakított partneri kapcsolatok is egyre fontosabbak

Érdeemes és szükséges megemlíteni Törökország helyzetét, amely a NATO-nak tagja, az EU-nak viszont nem. Törökország hagyományosan erős hadsereget tart fenn, a NATO erejének USA utáni legjelentősebb részét adja. Stratégiai, geopolitikai helyzete, közelsége a Közel- és Közép-Kelethez rendkívüli fontossággal bír a szövetség számára. Az USA régóta sürgeti Európát, hogy kezdje meg a társulási megállapodásokat Törökországgal, de egészen mostanáig erre nem került sor. A legújabb fejlemények tükrében már elképzelhető, hogy a Törökországgal kiegészült EU 15-20 év múlva jelentősen csökkent katonai lemaradásán¹².

Amikor az EU és a NATO viszonyáról gondolkozunk, akkor elsősorban az EU és az USA viszonyrendszerére koncentrálunk. A NATO partnerségnek nincs alternatívája ez az unió régi tagjai – még a franciák – számára is egyértelmű. Franciaország hagyományosan különutas védelmi elképzelései – melyek célja az USA és Oroszország között egy „harmadik erő” létrehozása – rendre kudarcot vallottak, és lassan tudomásul veszi, hogy a kontinens államainak többsége számára ma is a NATO az igazodási pont. Különösen élesen került ez felszínre az iraki háború kapcsán, amikor a „vén” és „új” Európa látványosan szembekerült egymással.¹³

Az Európai Unió döntéshozatala a biztonsági és védelmi szektorban konszenzusos. Az EU-nak karcsúbb katonai és civil-katonai törzse van, részben azért, mert ha úgy akarja, tervezési és egyéb törzsfeladatok megoldásában támaszkodhat a NATO-ra. Az EU, hasonlóan az ENSZ-hez a nemzetépítő műveletekhez szükséges civil erőforrások széles skáláját képes mozgósítani. Az EU-katona a NATO-katonához hasonlóan sokkal többbe kerül, mint az ENSZ által alkalmazottak, az egy főre eső költségek tekintetében. Az EU mechanizmusai, hasonlóan a NATO-éhoz de eltérően az ENSZ-étől nagyobb lehetőséget kínálnak a csapatokat kiküldő

¹² Alig bő egy hónapja, hogy az 1964 óta társul t országgal megkezdtek a felvételi tárgyalásokat.

¹³ Lásd a „Nyolcak” levelét, majd a „Vilniusi tízek” támogatását (amely példátlan támogatást jelentett az USA-nak), illetve a régiek, mindenekelőtt J.Chirac reakcióját.

országok kormányainak, hogy befolyásolják az általuk felajánlott kontingensek harci alkalmazását.

Közel egy évtizede, a fő figyelmet arra fordítottak arra, hogy kidolgozzák a NATO által az EU-nak nyújtandó segítség módozatait a tervezésben és a katonai műveletek vezetésében. Az EU a “nemzetépítés” területén azonban legalább annyit fel tud ajánlani a NATO-nak, mint fordítva. Ennek tükrében, talán eljött az idő, hogy ne csak az legyen a kérdés: mit tehet a NATO az Európai Uniónak, hanem, hogy mit tehet az EU a NATO érdekében.

Könnyen el lehet képzelni olyan nemzetépítő katonai műveletet, amelybe a NATO-t nem, hanem csak az Európai Uniót vonják be. Az ellenkezőjét viszont nem lehet elképzelni. Egy bármiféle NATO-vezette katonai műveletben, valamennyi fontos civil funkciót elkerülhetetlenül az Európai Uniónak, vagy tagállamainak, Kanadának, az Egyesült Államoknak, és más nemzetközi intézményeknek kell kiadni, ahogy az Afganisztán, Bosznia-Hercegovina és Koszovó esetében történt. Elméletben a NATO kifejleszthetné saját civil képességeit. A gyakorlatban azonban, azután, hogy annyi erőfeszítést tettek az EU képességeinek kifejlesztésére ezen a területen, az európai szövetségesek nem valószínű, hogy szívesen investálnának egy hasonló fejlesztésbe, a NATO-képességek megteremtése érdekében.

Ha tehát a NATO nem készül kiépíteni ezeket a képességeket, nem képez ki és nem vet be rendőröket, nem támogatja a civil társadalom fejlődését, nem ösztönzi a gazdasági fejlődést, nem vállal egyetlen másfajta, a küldetés sikeréhez nélkülözhetetlen civil feladatot, akkor hitelesebb megállapodást kell kidolgoznia az Európai Unióval, az EBESZ-szel, az Amerikai Egyesült Államokkal, az ENSZ-szel, annak biztosítására, hogy más országok vagy szervezetek küldjék ki ezeket az elemeket a jövőben folytatandó NATO vezette műveletek támogatására.

Ez a politika egyben egy olyan keretet is biztosít, melyben úgy bővíthet ki a védelmi és biztonsági területen folytatott EU-USA együttműködés, hogy az nem von el semmit a NATO-tól. Hol lehetne jobb egy, a NATO és ENSZ által vezetett, közös érdeken alapuló hadműveletek hatékonyabb támogatásáért munkálkodó EU-USA párbeszédet megkezdeni, mint a biztonsági szektor reformja, a rendőrök kiképzése, a csendőrség bevetése, a civil társadalom építése, a választások előkészítése és a gazdasági újjáépítés terén, azzal a céllal, hogy együtt dolgozzunk a közös érdekű NATO- és ENSZ-vezette katonai műveletek hatékonyabb támogatásán

A NATO és az Európai Unió stratégiai partnersége alapvető jelentőségű a jelenlegi biztonsági kihívások közös megoldása szempontjából. A dinamikus európai biztonsági és védelmi politika erősíti a szövetség európai pillérét és ezzel a NATO egészét is. Az Európai Uniónak idővel rendelkezésére állnak a szükséges katonai képességek és a szükséges katonai és politikai döntéshozatali struktúrák. A független ESDP a NATO-t erősíteni fogja azáltal, hogy a transzatlanti biztonsági partnerségen belül, nagyobb európai hozzájárulással, csökkenti az USA terheit.

Nagy jelentősége van annak is, hogy a NATO azon európai tagállamai, amelyek nem tagjai az EU-nak, megfelelő módon legyenek integrálva az ESDP-be, illetve az ESDP előrehaladásával és elmélyülésével a tradicionálisan semleges nem NATO-tag EU-tagállamok esetében számítani kell a fokozódó ellenállásra¹⁴. Elengedhetetlenül fontos tehát a folyamatos koordináció a NATO és az EU között az összes biztonsági kérdésekben. Minőségi előrelépést fog eredményezni, az átmeneti szervezetek állandó döntéshozatali struktúrákká való átalakítása.

Zárszó és előretekintés

A 20. század végén a nemzetközi szinten gyökeres változásokat előidéző események (elsősorban a hidegháború) befejeztével a nemzetközi politikai színtér is átrendeződött. A megújult politikai körülmények között a NATO tagjai is újra alapokra helyezhetik egymás közötti kapcsolataikat. Az euro-atlanti együttműködésnek pedig új célokot kell maga elé tűznie. A szövetségeseknek válllvetve kell együtt küzdeniük az olyan új veszélyforrások megfékezésére érdekében, mint a nukleáris fegyverek proliferációja, a nemzetközi terrorizmus, a világméreteket öltő bűnözés (kábitószer-csempészet) stb. A kereskedelem és a beruházások tekintetében az Európai Unió az Egyesült Államok legfontosabb és az egyetlen olyan partnere, amellyel kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápol. Talán sokáig igaza lesz Margaret Thatchernek, aki szerint a hidegháború utáni európai rend csak akkor maradhat stabil, ha: „(a) Szövetség (NATO) megmarad az Egyesült Államok vezetése alatt, szövetségeitől körülvéve, akik, saját hosszú távú érdekeiket követve, általában követik az általa diktált irányt. A gazdasági, népességi, technológiai és erőforrásbeli realitások diktálják ezt. Ha pedig Amerika megmarad a Nyugat vezető hatalmának, akkor a Nyugat is megmarad a világ vezető erejének.”¹⁵ Mindezek ellenére Európának még szembe kell néznie azzal, hogy az amerikai

¹⁴ Sokak szerint a Nizzai Szerződés ír elutasítása is ennek tulajdonítható.

¹⁵ Idézi dr.Tóth Gergely Az európai biztonságpolitika elemzése in: Kül-Világ I.évfolyam 2004/1 szám 16. old.

Kongresszus alkalmanként kísértést érez az Európa átfogó érdekeit esetleg veszélyeztető egyoldalú fellépések végrehajtására.

A NATO balkáni jelenléte nélkülözhetetlen marad, megakadályozza a gyűlölködés újjáéledését, továbbá partnerségi programjával segíti annak tudatosítását, hogy a fegyveres erők milyen helyet foglalhatnak el a demokratikus társadalmakban. A partnerség előkészíti a terepet arra, hogy ezen államok is közeledjenek az euro-atlanti struktúrákhoz. Az európai biztonságpolitika központjában a Balkán stabilizálása és demokratizálása áll.

Az európai államok kulcsszerepet vállalnak a balkáni béketeremtésben és a koszovói műveleteket európai főhadiszállás irányítja, ami azt jelenti, hogy az európaiak képesek a NATO-n belül katonai felelősségvállalásra. Ez az alapja az ESDP-nek is, amellyel Európát képessé akarják tenni katonai műveletek végrehajtására is. Az ESDP logikus fejleménye az európai integrációs folyamatnak. Csak egy biztonsági és katonai téren is erős Európa, együttműködve a NATO-val, (a NATO-n belül pedig egy hatékony védelmi és biztonsági identitással) válhat képessé arra, hogy transzatlanti partnerként, sikeresen nézzen szembe a jövő kihívásaival.

A hidegháború befejeződésével Európában megszűnt a közvetlen veszélye egy nagyobb katonai konfliktusnak. A NATO alapvető feladata azonban változatlanul az, hogy garantálja a tagállamok kollektív védelmét, ezzel egyidőben azonban új feladatok jelentkeznek, mint amilyenek például a válságmegelőzés és a válságkezelés. A Szövetségnek képesnek kell lennie a megfelelő válaszadásra az euro-atlani térség válságaira és az ott kialakuló instabilitásra. A Szövetségnek válsághelyzetekben, a körülményekhez alkalmazkodva kell együttműködnie az Európai Unióval, az EBESZ-szel és az ENSZ-szel. A biztonságot azonban nem lehet többé kizárólag katonai eszközökkel garantálni, az csak a legvégső eszköz lehet, és nem helyettesítheti a civil válságmegelőző és válságkezelő módszereket. Erre a leghitelesebb példa a Balkán volt, ahol a NATO sikeresen teljesítette küldetését.

A transzatlanti kapcsolatokban megmarad az alapvető stratégiai egymásrautaltság, de kiemelt figyelmet kap majd a szereposztás mellett (Európa a konfliktuskezelés petersbergi „puha”, az USA a „kemény”, tényleges katonai erővel járó részét valósítja meg) az európai hadiipar fejlesztése és a védelmi beszállítások esetleges felfutása.¹⁶ De bárhogyan alakul, az egyre önállóbb európai védelem építése a jövőben is érzékeny terület marad, amelyet mind az

¹⁶ Ennek egyik első igazán jelentős lépése az Aerospatiale Matra – Dasa fúzió volt.

Atlanti-óceán túloldalán, mind magában az Európai Unióban komoly viták kísérnek majd. E viták elsimításában végső soron a helyreálló bizalom játszhat döntő szerepet.

Jelmagyarázat:

CFSP	KKBP – Common Foreign and Security Policy
EK	European Communities - Európai Közösségek
ENSZ	United Nations – Egyesült Nemzetek Szervezet
EPC	European Political Cooperation – Európai Politikai Együttműködés
ESDP	EBVP – Európai Biztonsági és Védelmi Politika
EU	European Union – Európai Unió
EVK	European Defense Community - Európai Védelmi Közösség
NATO	North Atlantic Treaty Organisation – Észak-atlanti Szerződés Szervezete

Bibliográfia, jegyzetek:

1. Michel Foucher: Európa Köztársaság. Politikátörténeti Füzetek. Bp., Napvilág Kiadó, 1999.
2. Európai közjog és politika. Szerkesztette: Kende Tamás. Bp., Osiris-Századvég, 1995.
3. 20. századi egyetemes történet II. kötet 1945-1995 Európa. Szerkesztette: Diószegi István, Harsányi Iván. Német István. Korona Kiadó, Bp., 1997.
4. Gazdag Ferenc: Az Európai Unió közös kül-és biztonságpolitikája Osiris kiadó, Budapest, 2002.
5. NATO-kézikönyv, Budapest, 1999
6. Dunay P. – Gazdag F.: Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok, dokumentumok, Bp.SVKI.1997.
7. NATO Review számai
8. Schröder szövetségi kancellár nyilatkozata a Németországi Szövetségi Köztársaság 1955. május 06-i NATO-csatlakozásának 50. évfordulója alkalmából
9. Européer magazin számai
10. Globális szereplő. Az Európai Unió külkapcsolatai. Európai Bizottság Sajtó-és Tájékoztatási Főigazgatóság

11. Európai Biztonság- és Védelempolitika. Miniszterelnöki Hivatal
12. <http://europa.eu.int> - Az Európai Unió hivatalos honlapja
13. Bruxinfo hírportál
14. Európai Tükör folyóirat
15. Kül-Világ - a nemzetközi kapcsolatok folyóirata